

مقایسه سازه تصور از خدا در میان چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد

احد امیدی*

رقیه افتخار اربابی**

چکیده

سازه تصور از خدا، از موضوعات بسیار مهم، در حوزه روان‌شناسی دین است که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. هدف پژوهش حاضر، مقایسه سازه تصور از خدا در بین چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد بود. روش پژوهش از نوع توصیفی - مقایسه‌ای و جامعه آماری این پژوهش شامل طلاب حوزه علمیه، دانشجویان دانشگاه علمی و کاربردی، فرهنگیان آموزش و پرورش و مشاغل آزاد بود که با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای تعداد ۳۶۷ نمونه گرفته شد. اطلاعات به دست آمده از طریق آمار توصیفی و استنباطی با استفاده از نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۶ تجزیه و تحلیل شدند. یافته‌های به دست آمده حاکی از آن بود که سازه تصور از خدا بر اساس «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، در بین چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد، تفاوت معناداری دارد. افراد متأهل نسبت به افراد مجرد در تمام ویژگی‌ها بالاتر هستند و این تفاوت معنادار است. در گروه مردان و زنان، تفاوت معناداری به دست نیامد. تصور از خدا در گروه‌های سنی بالاتر، بر اساس ناصریت، رحمانیت - غافریت و منعمیت - رازقیت، بالاتر از گروه‌های سنی پایین‌تر بود و این تفاوت معنادار است. در سطوح مختلف تحصیلی گروه فوق لیسانس بالاترین و گروه دیپلم و زیر دیپلم پایین‌ترین نمره تصور از خدا را دارند و تفاوت معنادار است.

واژگان کلیدی: تصور از خدا، تأهل، تجرد، جنسیت، سن، تحصیلات

* دانشجوی دکتری روان‌شناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قم | omidi.ahad@gmail.com

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور مرکز بین المللی کیش

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۵

مقدمه

موضوع خداوند به دلیل گستردگی آن و به دلیل اهمیتی که از لحاظ دینی و روان‌شناختی دارد توجه نظریه‌پردازان حوزه روان‌شناسی به‌ویژه روان‌شناسی دین را به خود جلب کرده است (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۹۹). بعضی از روان‌شناسان برجسته همچون جیمز^۱ (۱۹۰۲)، یونگ^۲ (۱۹۳۳)، آلپورت^۳ (۱۹۶۳) و فرانکل^۴ (۱۹۶۳)، دین، خدا و معنویت را جزء نیازهای اساسی بشر می‌شمردند و بر نقش آن‌ها در سلامت روان تأکید می‌کردند (شریفی‌نیا، ۱۳۹۱، ص ۲۰۶). با تأکید روان‌شناسان بزرگ، موضوع خداوند در روان‌شناسی رهیافت مناسبی پیدا کرد و پژوهش‌های زیادی به موضوع خداوند پرداخت. یکی از آن موضوعاتی که در روان‌شناسی دین به آن پرداخته شد موضوع «تصور از خدا»^۵ بود که پایه‌های نظری آن از پژوهش‌های فروید^۶ شروع شده و با تحقیقات دیگر روان‌شناسان از قبیل ریزاتو^۷، گرساچ^۸ و دیگران ادامه پیدا کرد.

تصور از خدا، الگوی درونی روان‌شناختی تصورات افراد درباره خدا است (لارنس^۹، ۱۹۹۷)؛ حالتی روان‌شناختی که به چگونگی احساس فرد نسبت به خداوند و برداشت فرد مبنی بر اینکه خداوند چه احساسی به او دارد، مربوط می‌شود (گریمز^{۱۰}، ۲۰۰۸). تصور از خدا در اصل پدیده‌ای ناهشیار و ماهیتاً تجربی و پیچیده است. دارای چندین لایه از نظر چگونگی پردازش اطلاعات است، بلکه دارای ابعاد مختلف زیستی، شناختی، عاطفی، انگیزشی، رفتاری و ارتباطی است و با سطوح مختلف فردی، خانوادگی، سازمانی و اجتماعی در تعامل است (هال^{۱۱} و فوجیکوا^{۱۲}، ۲۰۱۳، ص ۲۷۷).

نوع تصویری که افراد از خداوند دارند، جنبه‌های بسیاری از زندگی فردی و اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. حتی امروزه روان‌درمانگران، ارزیابی موضوع تصور از خدا، در جلسات درمانی را بخش مهمی از درمان موفق می‌دانند (گریدی^{۱۳} و ریچارد^{۱۴}، ۲۰۰۷، ص ۱۸۳). از دیدگاه

1. James, W

2. Jung, C

3. Allport, G

4. Frankel, V

5. Image of God

6. Freud, S

7. Rizzuto, A. M

8. Gorsuch, R. L

9. Lawrence, R. T

10. Grimes, C

11. Hall, T. W

12. Fujikawa, A. M

13. O'grady, K

14. Richards, P. S

روان‌درمانگران، تصور و رابطه واقعی افراد با خدا تأثیر زیادی بر کارکردهای روان‌شناختی افراد دارد و در جلسات درمانی به هدف ترمیم و تغییر شکل تصور از خدای مراجعان، از منفی به مثبت، مداخلات روان‌شناختی انجام می‌دهند و با تغییر دادن تصور از خدای مراجع، به‌طور مستقیم بر بسیاری از جنبه‌های زندگی او تأثیر می‌گذارند (هال و فوجیکوا، ۲۰۱۳، ص ۲۸۸). دراپر^۱ (۲۰۱۷) معتقد است، روان‌درمانگران و مشاوران نیازمند آن‌اند تا تصور از خدای مراجعان خویش را کشف کنند و به تغییر و اصلاح آن بپردازند.

همچنین در منابع اسلامی و تعداد قابل توجهی از آیات و روایات، به تصورات و احساسات افراد از خدا پرداخته شده است. تصور از خدایی که در قرآن به نمایش گذاشته شده است و انتظار می‌رود تصور افراد از خداوند بر اساس آن باشد، نوعی ادراک فوق طبیعی و منزّه از عیب و نقص است (شوری: ۱۱). خدایی ازلی و ابدی (حدید: ۳)، از کسی متولد نشده و کسی از او متولد نشده است (اخلاص: ۳)، هیچ کفو و همتایی ندارد (اخلاص: ۴)، خالق آسمان و زمین و تمام هستی است (انعام: ۱۰۲)، بر هر کاری توانا است (بقره: ۲۰)، قدرتش بر همه چیز سلطه و استیلا دارد (انعام: ۱۸)، مالک و حاکم تمام مخلوقات است (آل عمران: ۲۶)، در همه جا حضور دارد (حدید: ۴) و حتی از رگ گردن به انسان نزدیک‌تر است (قاف: ۱۶)، با هیچ چشمی دیده نمی‌شود ولی همه را می‌بیند (انعام: ۱۱)، بر همه چیز علم و آگاهی دارد؛ از رفتارهای ظاهری تا افکاری که بر ذهن بشر خطور می‌کند (آل عمران: ۱۱۹)، نسبت به مخلوقاتش رحمان و رحیم است (حج: ۶۵)، اهل بخشش و مغفرت است (زمر: ۵۳)، کمک‌کننده و یاری‌دهنده به مخلوقات است (بقره: ۲۱۴)، اهل حسابرسی نسبت به اعمال بندگان است (انعام: ۶۲)، دارای زمان، مکان، جسم و ترکیب نیست (شوری: ۱۱)، از تمام خلائق بی‌نیاز است و تمام مخلوقات فقیر درگاه اویند (فاطر: ۱۵)، در جایی که نیاز به رحمت باشد ارحم الراحمین است (یوسف: ۹۲) و در جایگاه مواخذه و عذاب به‌سختی مجازات می‌کند (بقره: ۱۶۵). در بعضی از دعاهای واردشده، این که افراد در رویدادهای زندگی چه تصویری باید از خدا داشته باشند به تصویر کشیده شده است، برای مثال در بند ۱۱ دعای جوشن کبیر نشان داده شده است که تصور فرد از خدا هنگام پیش‌آمدی ناگوار، باید امید به خداوند باشد، هنگام ترس و وحشت، احساسش نسبت به خداوند این باشد که خدا همدم و همراه اوست و در غربت و تنهایی،

۸۳

مقایسه سازه تصور از خدا در میان چهار گروه طلاب...

خداوند مونس و همراه او است. خداوند فریادرس در غم و اندوه، دلیل و راهنما هنگام سرگردانی، قادر و توانگر هنگام ناداری، پناهگاه هنگام درماندگی، ناصر و کمک‌کننده در بیچارگی و پریشانی باشد (قمی، ۱۳۹۵).

انتظار خداوند و معصومین علیهم‌السلام، بر این است که تصورات افراد از خدا، صحیح، کامل، بدون عیب و نقص و بر اساس کتاب و سنت باشد. در قرآن مجید افرادی که تصور مثبتی از خداوند دارند و نسبت صدق به خداوند می‌دهند مورد تمجید قرار می‌گیرند (احزاب: ۲۲) و کسانی که تصور منفی از خداوند دارند و گمان بد نسبت به خداوند دارند (احزاب: ۱۲) و خدا را فقیر می‌دانند مورد نکوهش قرار می‌گیرند (آل عمران: ۱۸۱). به تمام انسان‌ها خطاب می‌شود که تصور و احساساتان از خداوند به‌عنوان غنی بالذات باشد (فاطر: ۱۵). بهترین نصرت دهنده است (آل عمران: ۱۵۰)، خودش را به‌عنوان «خَيْرُ النَّاصِرِينَ»، به بندگانش معرفی می‌کند که توان ناصریت را در هر زمان، مکان و شرایطی دارد. رحمتش چنان گسترده است که همه چیز و همه کس را در برگیرد (اعراف: ۱۵۶). صد رحمت دارد که فقط یکی از آن صد رحمت را در بین اهل زمین تقسیم کرده است و تمام عشق و محبتی که در بین خاکیان است به خاطر همان یکی است و نود و نه قسم آن را برای آخرت نگه داشته است (خوئی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۴۴). در روز قیامت به سبب رحمتش آن چنان می‌بخشد که حتی ابلیس رانده شده، طمع به بخشش خداوند می‌کند (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۵۰۲). به سبب منعمیتش، انواع نعمت‌ها را اعم از مادی و معنوی به مخلوقاتش بخشیده است و از بهترین رازقین است (حج: ۵۸). خالق تمام عالم هستی است و احسن الخالقینی است که همه کس و همه چیز به نیکوترین وجه آفریده است (سجده: ۷). عالمیت او، عالم گیتی را در برگرفته است از همه کس و همه چیز و بر اسرار درون و نیات مخلوقاتش اشراف کامل دارد (آل عمران: ۱۱۹).

تمام افراد تصویری از خداوند دارند و تصور از خدا، یک امر همگانی و فطری است. انسان بر اساس فطرتی که خداوند در او به ودیعه گذاشته است فطرتاً به دنبال شناخت خدای خویش است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱) و تصویری از خداوند، نزد خویش پیدا کرده و با آن تصور زندگی کرده و می‌کند و این تصویری که فرد از خداوند دارد، متأثر از عوامل متعددی است. همان‌گونه که روابط انسانی با ترکیبی از احساسات متناقض در یک زمان پیچیده شده است، تصور افراد از خداوند نیز، متشکل از احساسات پیچیده فرد درباره خداوند است. فرد از زمانی که شروع به بزرگ شدن می‌کند، در طول این فرایند تحت تأثیر عوامل زیادی از جمله تجربه‌ها، طرح‌واره‌های شناختی و عاطفی

(رادزیوویچ^۱، تراچ^۲، ۲۰۱۴، ص ۲۰۰)، مذهب، خانواده، والدین، جنسیت، سن، تحصیلات و غیره، تصور از خدا هم شروع به شکل‌گیری می‌کند و این عوامل در نوع تصویری که فرد از خداوند پیدا می‌کند، بسیار مؤثر است (گریمز، ۲۰۰۷).

اسپیلکا^۳ و همکاران (۱۹۷۵)، به نقل از علی‌ناسب، (۱۳۹۱، ص ۱۱۹)، در پژوهشی نشان دادند که نوع مذهب در نوع تصور از خدا تأثیر دارد. آنان در یک گروه ۵۸۵ نفری که از لحاظ مذهبی متفاوت بودند به بررسی تصور از خدا پرداختند و نتیجه گرفتند افراد با مذهب‌های متفاوت، تصور از خدای متفاوتی دارند. مسیحی‌های لیبرالیسم خدا را شایسته دوستی و معاشرت می‌دانستند و تصور ذهنی آنان از خدا مونس بود و مسیحیان پروتستان خدا را غضبناک و خشمگین تصور می‌کردند. در حوزه خانواده، لی^۴ و ارلی^۵ (۲۰۰۰)، در پژوهشی به منظور مطالعه‌ای بین تصور از خدا و ارزش‌های خانوادگی نشان داد تصور از خدای مهربان‌تر با ترقی‌خواهی در خانواده‌ها همبستگی مثبت و با سنت‌گرایی همبستگی منفی داشت و نتیجه گرفتند که می‌توان تصور از خدا را، از طریق نگرش‌های خانوادگی پیش‌بینی کرد. دیکی^۶ و همکاران (۱۹۹۷)، در گروهی از کودکان در رده سنین ۴ تا ۱۱ ساله که تصور خودشان از والدینشان را به دو صورت قدرتمند و حمایتگر گزارش کرده بودند، بررسی کردند و نتیجه گرفتند که تصور از خدای آنان، شبیه به تصور آنان از والدینشان است. آن دسته از کودکانی که والدین خود را حامی می‌دانستند تصورشان از خدا نیز به‌عنوان حامی بود و آن دسته از کودکانی که والدین خود را قدرتمند تصور کرده بودند تصورشان از خدا نیز خدای قدرتمند بود و افرادی که شکل‌های دلبستگی آن‌ها به‌صورت عاشق و مراقب بوده است گرایش دارند که تصورشان نیز از خدا به‌صورت عاشق و مراقب باشد (صادقی و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۸۴). ویژگی‌ها جسمی و روانی که در جنس پسر و دختر به‌ودیعه نهاده شده است در شکل‌گیری تصور از خدا تأثیر دارد. گروه پسران نسبت به گروه دختران، بیشتر خداوند را قدرتمند می‌دانند و این شاید به دلیل این باشد که پسران از لحاظ قدرت نسبت به گروه دختران قدرتمندترند یا اینکه دختران با توجه به اینکه از لحاظ عاطفی و رفتاری ارتباط قوی‌تری با والدین خویش دارند تصور از خدای آنان نیز

1. Radziwiłowicz, W
3. Spilka, B
5. Early., A

2. Tracz, M
4. Lee, C
6. Dickie, J. R

بیشتر از گروه پسران، عاطفی است. صفات والدینی در شکل‌گیری تصور از خدا در گروه دختران بیشتر از گروه پسران اثرگذار است (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۱۶). در پژوهش‌های مربوط به تحصیلات و تصور از خدا، تحقیق تامایو^۱ و داگاس^۲ (۱۹۷۷)، حاکی از آن است که رشته تحصیلی و سطح تحصیلات، بر تصور از خدا تأثیر می‌گذارد و هر چه سطح تحصیلات افراد بیشتر شده است تصور از خدای آنان در شباهت به والدین کاهش پیدا کرده است.

در فرهنگ اسلامی پژوهشگرانی مثل حدادی کوهسار (۱۳۹۱)، غباری بناب (۱۳۹۰ و ۱۳۸۸)، هاشمی قنبرآبادی (۱۳۹۱)، خاکساری و خسروی (۱۳۹۱)، صادقی (۱۳۸۷) و دیگران مطالعاتی در حوزه تصور از خدا انجام داده‌اند که بیشتر به رابطه بین سازه تصور از خدا و متغیرهای دیگر پرداخته‌اند که مهم‌ترین نقطه ضعفشان، مقیاس‌های اندازه‌گیری و ابزارهای سنجش آن‌هاست که عمدتاً محدود به دین مسیحیت است و برای پیروان سایر ادیان، حداقل به سادگی قابل‌تعمیم نیست. علیانسب (۱۳۹۱)، در پژوهشی در بین ۳۴۲ از دانشجویان و طلبه‌های حوزه علمیه قم، به بررسی تصور از خدا در بین دو گروه طلاب و دانشجویان پرداخته و از پرسشنامه تصور از خدای لارنس استفاده کرده است که اصل آن بر مبنای فرهنگ مسیحیت است. با توجه به اهمیت موضوع تصور از خدا و جایگاه و تأثیری که بر جنبه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی دارد و نبود تحقیقی که بر اساس منابع اسلامی به بررسی تصور از خدا در گروه‌های مختلف پرداخته باشد، این پژوهش درصدد است تا به بررسی و مقایسه تصور از خدا بر اساس «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، در چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد بپردازد. همچنین تصور از خدا را در وضعیت تأهل (مجرد و متأهل)، جنسیت (مردان و زنان)، سن (۱۵ - ۲۵، ۲۶ - ۳۵، ۳۶ - ۴۵، ۴۶ - بالاتر) و تحصیلات (دیپلم و زیر دیپلم، فوق‌دیپلم، لیسانس، فوق‌لیسانس) بررسی و مقایسه کند؛ بنابراین هدف کلی پژوهش حاضر؛ مقایسه تصور از خدا بر اساس «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، در بین چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد است.

روش

روش پژوهش حاضر توصیفی - مقایسه‌ای است. برای بررسی و مقایسه تصور از خدا در بین

1. Tamayo, A

2. Dugas, A

گروه‌های مختلف، داده‌ها با روش‌های آمار توصیفی و استنباطی و با استفاده از نرم‌افزار آماری spss نسخه ۲۶ تجزیه و تحلیل شد. جامعه آماری این پژوهش شامل؛ طلاب حوزه علمیه، دانشجویان دانشگاه علمی و کاربردی، فرهنگیان آموزش و پرورش و مشاغل آزاد شهر کوار در سال ۱۳۹۹ بود که با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، تعداد ۳۶۷ نمونه انتخاب شد. اطلاعات جمعیت (n:۶۸ و p:۱۸/۵) دانشجویان (n:۸۳ و p:۲۲/۶) فرهنگیان (n:۷۲ و p:۱۹/۶) و مشاغل آزاد (n:۱۴۴ و p:۳۹/۲) است. تعداد ۸۲ نفر (۲۲/۳ درصد) در گروه سنی ۱۵-۲۵، تعداد ۱۴۹ نفر (۴۰/۶ درصد) در گروه سنی ۲۶-۳۵، تعداد ۹۹ نفر (۲۷ درصد) در گروه سنی ۳۶-۴۵ و تعداد ۳۷ نفر (۱۰/۱ درصد)، در گروه سنی ۴۶ و بالاتر، قرار داشتند.

ابزار پژوهش

پرسشنامه تصور از خدا بر اساس اسماء الهی: پرسشنامه ۵۷ گوی‌های تصور از خدا بر اساس اسماء الهی^۱ (امیدی، رفیعی هنر، سقایی بی‌ریا، ۱۳۹۹)، بر اساس اسم‌های الهی در قرآن کریم و روایت مشهور پیامبر ﷺ، با استناد به منابع اسلامی و فرهنگ جامعه اسلامی، در پنج عامل «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، ساخته شده است. هر یک از گویه‌ها توصیف کوتاهی از چگونگی تصورات افراد از خداوند است که آزمودنی‌ها پس از مطالعه هر گویه، میزان تطابق آن گویه را با تصورات، برداشت‌ها، حالات و تجربه‌های خود نسبت به خداوند بر روی یک مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای با گزینه‌های (کاملاً مخالفم = ۱)، (مخالفم = ۲)، (نظری ندارم = ۳)، (موافقم = ۴) و (کاملاً موافقم = ۵) تعیین می‌کنند. روایی محتوا پرسشنامه با استفاده از نظرات متخصصین علوم اسلامی و روان‌شناسی با روش CVR^۲ و CVI^۳ انجام شده است. هر گویه که CVR آن ۰/۶۲ به بالا بوده و گویه‌ای که شاخص CVI آن برابر با ۰/۷۹ و بالاتر بوده تأیید شده است. نتایج روایی ملاک به شیوه همگرا^۴، معنادار به دست آمده است. روایی سازه^۵ پرسشنامه با روش‌های همسانی درونی، تفاوت‌های گروهی و روش تحلیل عاملی به دست آمده است. نتایج همسانی درونی به شیوه همبستگی، نشان

1. Image of God Based on the Divine Names Questionnaire (IGBDNQ)
2. Content Validity Ratio
3. Content Validity Index
4. Convergent Validity
5. Construct Validity

داده است که هر یک از سؤال‌های پرسشنامه با نمره کل و همبستگی هرکدام از عامل‌ها با نمره کل در سطح (۰/۰۱) معنادار است. نتایج بررسی روایی سازه به شیوه تفاوت‌های گروهی با آزمون‌های تی مستقل و تحلیل واریانس یک‌راهه حاکی از معنادار شدن تفاوت میانگین و واریانس در بین گروه‌های مختلف است. در بررسی اعتبار از روش آزمون^۱ - بازآزمون^۱ و جهت برآورد همسانی درونی از روش دونیمه کردن آزمون^۲ و شاخص آلفای کرونباخ^۳ استفاده شده است. نتایج ضریب همبستگی بین آزمون در بار اول و دوم (۰/۹۵)، به دست آمده است. نتایج آلفای نیمه اول پرسشنامه برابر با (۰/۸۶)، آلفای نیمه دوم پرسشنامه برابر با (۰/۹۱)، همبستگی بین دونیمه پرسشنامه برابر با (۰/۸۵)، ضریب اسپیرمن - براون برابر با (۰/۹۲) و ضریب دونیمه سازی گاتمن برابر با (۰/۹۱) به دست آمده است. مقدار ضریب آلفای کرونباخ کل پرسشنامه به مقدار (۰/۹۴)، ضریب آلفای کرونباخ عامل ناصریت (۰/۸۱)، رحمانیت - غافریت (۰/۸۰)، منعیت - رازقیت (۰/۷۷)، خالقیت - قادریت (۰/۷۵) و عالمیت (۰/۸۰)، به دست آمده است. نتایج گزارش شده حاکی از تأیید بالای روایی (محتوا، ملاک، سازه) و اعتبار پرسشنامه تصور از خدا بر اساس اسماء الهی است.

یافته‌ها

سازه تصور از خدا، بر اساس «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، به ترتیب در وضعیت تأهل (مجرد و متأهل)، جنسیت (مردان و زنان)، سن (۱۵ - ۲۵، ۲۶ - ۳۵، ۳۶ - ۴۵، ۴۶ و بالاتر) و تحصیلات (دیپلم و زیر دیپلم، فوق دیپلم، لیسانس، فوق لیسانس) و سپس در بین چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد، بررسی و مقایسه شده است.

در ابتدا برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا، در دو گروه متأهل و مجرد، از «آزمون تی دو نمونه مستقل»^۴ استفاده شد. قبل از استفاده از آزمون تی مستقل نیاز است همگنی واریانس بررسی شود. نتایج «آزمون لوین»^۵ برای بررسی همگنی واریانس‌ها در عامل‌های ناصریت (F=۶/۸۳، p<۰/۰۵)، رحمانیت - غافریت (F=۲۴/۱۰، p<۰/۰۵)، منعیت - رازقیت

1. Test-Retest

2. Split - Half Method

3. Cronbach, S Alpha

4. Independent Two-Sample T Test

5. Levene's Test

($F=14/8, p<0/05$)، خالقیت - قادریت ($F=17/75, p<0/05$) و عالمیت ($F=22/85, p<0/05$)، نشان داد در عامل ناصریت، واریانس دو گروه برابر است و در عامل‌های دیگر، واریانس نابرابر است؛ بنابراین در جدول ۱، نتایج آزمون t برای عامل ناصریت با پیش فرض برابری واریانس‌ها و برای عامل‌های دیگر با پیش فرض نابرابری واریانس‌ها گزارش شده است.

جدول ۱: آزمون t برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در گروه متأهل‌ها و مجردها

تصور از خدا	گروه	میانگین	انحراف استاندارد	تفاوت میانگین	آماره T	درجه آزادی سطح معناداری
ناصریت	متأهل	۴۹/۹	۵/۵	۳/۲۰	۴/۴۳	۳۶۵
	مجرد	۴۶/۷	۷			۰/۰۰۰
رحمانیت - غافریت	متأهل	۵۹/۲	۵/۵	۲/۹۵	۳/۰۴	۱۱۲/۰۲
	مجرد	۵۶/۲۴	۸/۶			۰/۰۰۳
منعمیت - رازقیت	متأهل	۴۰/۹	۴/۲۳	۲/۶۶	۴/۲۴	۱۲۴/۴
	مجرد	۳۸/۲۶	۵/۴۰			۰/۰۰۰
خالقیت - قادریت	متأهل	۶۵/۳۳	۴/۹۲	۳/۷۰	۳/۹۳	۱۱۸/۹
	مجرد	۶۲/۲۶	۶/۸۱			۰/۰۰۰
عالمیت	متأهل	۴۷/۶۳	۳/۷	۲/۲۶	۳/۴۴	۱۱۱/۴
	مجرد	۴۵/۳۷	۵/۸۳			۰/۰۱

همان‌طور که در جدول ۱، ملاحظه می‌شود تحلیل آزمون t و مقایسه میانگین‌ها نشان می‌دهد نمره میانگین در عامل‌های «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت» در افراد متأهل به ترتیب با میانگین‌های (۴۹/۹، ۵۹/۲، ۴۰/۹، ۶۵/۳۳، ۴۷/۶۳)، به صورت معناداری، بیشتر از میانگین افراد مجرد به ترتیب (۴۶/۷، ۵۶/۲۴، ۳۸/۲۶، ۶۲/۲۶، ۴۵/۳۷) است. این تفاوت در تمام عامل‌ها معنادار است و دلالت بر این دارد که دو گروه متأهل‌ها و مجردها در عامل‌های سازه تصور از خدا، با همدیگر متفاوت‌اند و افراد متأهل تصور از خدای بهتری نسبت به افراد مجرد دارند.

برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در دو گروه مردان و زنان از آزمون t دو نمونه مستقل استفاده شد. نتایج آزمون لوین برای بررسی همگنی واریانس عامل‌های ناصریت ($F=3/53, p<0/05$)، رحمانیت - غافریت ($F=3/75, p<0/05$)، منعمیت - رازقیت ($p<0/05$)، خالقیت - قادریت ($F=2/22, p<0/05$)، عالمیت ($F=1/80, p<0/05$)، نشان می‌دهد به جزء عامل رحمانیت - غافریت در مابقی عامل‌ها واریانس دو گروه همگن است، بنابراین در

جدول ۲ نتایج آزمون t با پیش فرض برابری واریانس‌ها گزارش شده است و در عامل رحمانیت- غافریت با پیش فرض نابرابری واریانس‌ها گزارش شده است..

جدول ۲: آزمون t برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در گروه مردان و زنان

تصور از خدا	گروه	میانگین	انحراف معیار	تفاوت میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معناداری
ناصریت	مردان	۴۹/۸	۵/۵	۱/۰۲	۱/۵۶	۳۶۵	۰/۱۲
	زنان	۴۸/۷	۶/۳				
رحمانیت - غافریت	مردان	۵۹	۵/۷	۰/۸۴	۱/۲۶	۳۲۷/۱۲	۰/۲۱
	زنان	۵۸/۱۶	۶/۹۳				
منعمیت - رازقیت	مردان	۴۱/۱۴	۴/۴۵	۱/۳۸	۲/۸	۲۹۷/۱	۰/۰۶
	زنان	۳۹/۷۶	۴/۷۴				
خالقیت - قادریت	مردان	۶۵/۰۲	۵/۱۲	۰/۷۰	۱/۱۲	۳۱۳	۰/۰۷
	زنان	۶۴/۳۲	۵/۸۴				
عالمیت	مردان	۴۷/۲۳	۳/۹۲	۰/۲۳	۰/۵۰	۳۲۳	۰/۰۶
	زنان	۴۷	۴/۶۸				

همان‌طور که از جدول ۲، مشخص است در تحلیل آزمون t و مقایسه میانگین در بین گروه مردان و زنان نشان داد، هیچ‌کدام از عامل‌های سازه تصور از خدا، معنادار به دست نیامده است و این یافته نشان می‌دهد تصور از خدا در بین گروه مردان و زنان تقریباً وضعیت مشابهی نسبت به همدیگر قرار دارد.

برای بررسی و مقایسه عامل‌های «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت» در بین گروه‌های سنی مختلف (۱۵ - ۲۵، ۲۶ - ۳۵، ۳۶ - ۴۵، ۴۶ و بالاتر)، از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه^۱، استفاده شد. قبل از استفاده از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه نیاز است همگنی واریانس بررسی شود. در صورت همگنی واریانس‌ها از آماره F و در صورت عدم یکسانی واریانس از «B - F»، آماره براون - فورسید^۲، بهره برده می‌شود. با توجه به بررسی آزمون لوین و معنادار شدن آن در سطح (۰/۰۵) از آزمون براون - فورسید استفاده گردید. نتایج مربوط به مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا، در گروه‌های سنی مختلف در جدول ۳ گزارش شده است.

1. Anova

2. Brwone-Forsythe

جدول ۳: تحلیل واریانس یک‌راهه، برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در گروه‌های سنی مختلف

تصور از خدا	Sst	df	ms	(B-F)	p	سن	آزمون دانت‌سی
ناصریت	۱۳۵۲۲/۴۲۰	۳	۹۰/۹۵۵	۲/۳۵۹	۰/۰۷	-	-
رحمانیت - غافریت	۱۵۵۰۹/۴۵۰	۳	۱۵۵/۰۳۵	۳/۵۳۷	۰/۰۱	۱۵-۲۵ با ۳۶-۴۵	۳/۰۵*
منعمیت - رازقیت	۸۰۰۶/۷۵۲	۳	۱۵۶/۰۱۰	۷/۰۶۱	۰/۰۰۰	۱۵-۲۵ با ۲۶-۳۵	۲/۵۴*
خالقیت - قادریت	۱۱۴۴۱/۲۱۵	۳	۱۱۷/۱۸۹	۳/۵۱۹	۰/۰۱	۱۵-۲۵ با ۳۶-۴۵	۲/۸۲*
عالمیت	۷۱۲۴/۳۸۱	۳	۷۱/۵۱۳	۳/۷۳۸	۰/۰۶	-	-
نمره کل	۲۱۶۶۷۹/۵۵۳	۳	۲۸۴۳/۷۹۹	۴/۶۷۱	۰/۰۳	۱۵-۲۵ با ۲۶-۳۵	۱۰/۷۵*
						۱۵-۲۵ با ۳۶-۴۵	۱۲/۳۷*

نتایج تحلیل در جدول ۳ نشان می‌دهد تفاوت بین گروه‌های سنی مختلف در عامل‌های «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت»، در سطح (۰/۰۱) و (۰/۰۵)، معنادار به دست آمده است و در عامل ناصریت (۰/۰۷) و عالمیت (۰/۰۶) معنادار به دست نیامده است. برای آن‌که مشخص شود در کدام گروه‌های سنی تفاوت وجود دارد، از «آزمون دانت‌سی^۱» استفاده شد. همان‌طور که از جدول مشخص است نمره تصور از خدای گروه‌های که از لحاظ سنی بالاتر هستند، بالاتر از گروه‌های سنی پایین است و گروه سنی (۲۵ - ۱۵)، نسبت به گروه‌های دیگر نمره تصور از خدای پایین‌تری کسب کرده‌اند.

برای بررسی و مقایسه تفاوت‌های گروهی و معنادار شدن تفاوت‌ها در عامل‌های سازه تصور از خدا، در بین تحصیلات کلاسیک (دیپلم و زیر دیپلم، فوق دیپلم، لیسانس و فوق لیسانس)، از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه بهره گرفته شد. نتایج مربوطه در جدول ۴ ارائه شده است.

1. Dunnett's C

جدول ۴: تحلیل واریانس یک‌راهه برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در گروه‌های مختلف تحصیلی

تصور از خدا	Sst	df	Ms	p (B-F)	تحصیلات	آزمون دانستی
ناصریت	۱۳۵۲۲/۴۲۰	۳	۱۱۳/۲۴۰	۳/۴۷۹	۰/۰۱	فوق‌لیسانس با زیر دیپلم
رحمانیت-غافریت	۱۵۵۰۹/۴۵۰	۳	۱۲۲/۷۰۱	۳/۷۴۴	۰/۰۰۸	فوق‌لیسانس با زیر دیپلم
منعمیت-رازقیت	۸۰۰۶/۷۵۲	۳	۸۶/۱۰۱	۵/۷۴۵	۰/۰۰۰	فوق‌لیسانس با زیر دیپلم
خالقیت-قادریت	۱۱۴۴۱/۲۱۵	۳	۵۳/۱۲۳	۲/۳۵۵	۰/۰۶	-
عالمیت	۷۱۲۴/۳۸۱	۳	۲۹/۹۵۹	۲/۲۰۸	۰/۰۷	-
نمره کل	۳۱۶۶۷۹/۵۵۳	۳	۵۸۰/۸۱۸	۳/۸۸۵	۰/۰۰۵	فوق‌لیسانس با زیر دیپلم

نتایج تحلیل واریانس یک‌راهه در جدول ۴، حاکی از آن است که تفاوت بین گروه‌های مختلف تحصیلی در عامل‌های ناصریت (۰/۰۱)، رحمانیت - غافریت (۰/۰۰۸) و منعمیت - رازقیت (۰/۰۰۰)، معنادار است و در عامل خالقیت - قادریت (۰/۰۶) و عالمیت (۰/۰۷)، معنادار به دست نیامد. برای آن‌که مشخص شود در کدام گروه‌های تحصیلی تفاوت وجود دارد از آزمون دانستی استفاده شد که یافته‌ها نشان داد نمره تصور از خدا، در گروه فوق‌لیسانس بالاتر از گروه‌های دیگر بوده و کمترین نمره اختصاص به گروه دیپلم و زیر دیپلم دارد.

همچنین برای بررسی و مقایسه تفاوت‌های گروهی و محاسبه معنادار شدن تفاوت‌ها در عامل‌های سازه تصور از خدا، در بین گروه‌های طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد، از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه استفاده شد. یافته‌های به دست آمده در جدول ۵ ارائه شده است. جدول ۵: تحلیل واریانس یک‌راهه برای مقایسه عامل‌های سازه تصور از خدا در گروه‌های طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد

تصور از خدا	Sst	df	Ms	p (B-F)	شغل	آزمون دانستی
ناصریت	۱۳۵۲۲/۴۲۰	۳	۱۹۴/۸۲۳	۵/۷۲۷	۰/۰۰۱	طلاب با فرهنگیان
رحمانیت-غافریت	۱۵۵۰۹/۴۵۰	۳	۲۲۹/۰۰۵	۶/۴۸۵	۰/۰۰۱	دانشجویان با مشاغل آزاد
منعمیت-رازقیت	۸۰۰۶/۷۵۲	۳	۱۹۴/۰۷۵	۱۰/۴۷۹	۰/۰۰۰	طلاب با مشاغل آزاد
خالقیت-قادریت	۱۱۴۴۱/۲۱۵	۳	۱۹۸/۲۷۶	۷/۵۳۷	۰/۰۰۰	دانشجویان با مشاغل آزاد
عالمیت	۷۱۲۴/۳۸۱	۳	۵۲/۴۵۰	۳/۱۷۳	۰/۰۲	طلاب با مشاغل آزاد
نمره کل	۳۱۶۶۷۹/۵۵۳	۳	۳۹۹۲/۲۴۰	۸/۱۱۵	۰/۰۰۰	دانشجویان با مشاغل آزاد

همان‌طور که از جدول ۵ مشخص است، تفاوت بین گروه‌های طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد در عامل‌های «ناصریت»، «رحمانیت - غافریّت»، «منعمیت - رازقیّت»، «خالقیّت - قادریّت» و «عالمیّت» در سطح $(p < 0/01)$ و $(p < 0/05)$ ، معنادار به دست آمد. بر اساس «آزمون دانت سی»، گروه طلاب از گروه فرهنگیان در عامل ناصریت (۲/۷۱) و خالقیّت - قادریّت (۲/۴۰) بالاتر هستند و همچنین گروه طلاب از گروه مشاغل آزاد در عامل رحمانیت - غافریّت (۳/۰۷)، منعمیت - رازقیّت (۲/۷۵) و خالقیّت - قادریّت (۳/۱۶) بالاتر هستند. گروه دانشجویان از گروه مشاغل آزاد در عامل‌های ناصریت (۲/۴۲)، رحمانیت - غافریّت (۳/۰۴)، منعمیت - رازقیّت (۲/۸۲)، خالقیّت - قادریّت (۲/۳۸) و عالمیّت (۱/۶۰)، بالاتر هستند.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر، مقایسه تصور از خدا بر اساس «ناصریت»، «رحمانیت - غافریّت»، «منعمیت - رازقیّت»، «خالقیّت - قادریّت» و «عالمیّت»، در بین چهار گروه طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد بود. علاوه بر چهار گروه مختلف، سازه تصور از خدا، در وضعیت تأهل (مجرد و متأهل)، جنسیت (مردان و زنان)، سن (۱۵ - ۲۵، ۲۶ - ۳۵، ۳۶ - ۴۵، ۴۶ و بالاتر) و تحصیلات (دیپلم و زیر دیپلم، فوق‌دیپلم، لیسانس، فوق‌لیسانس) بررسی و مقایسه شد. نتایج پژوهش، حاکی از آن بود که تفاوت تصور از خدا، در گروه‌های مختلف معنادار است.

از یافته‌های پژوهش حاضر این بود که نمره تصور از خدا در افراد متأهل در تمام عامل‌های «ناصریت»، «رحمانیت - غافریّت»، «منعمیت - رازقیّت»، «خالقیّت - قادریّت» و «عالمیّت»، به‌صورت معناداری بیشتر از افراد مجرد بود. تشکیل زندگی خانوادگی و ازدواج کردن از ضروریات زندگی هر انسانی است. در پرتو ازدواج و زندگی متأهلی ثمرات زیادی شامل حال زوجین می‌شود که از جمله آن ثمرات، رسیدن به آرامش و سکون، تأمین نیازهای جنسی، بقای نسل، تکمیل و تکامل، سلامت و امنیت اجتماعی و سرانجام تأمین نیازهای روانی - اجتماعی است (ابراهیمی و میرزا حسینی، ۱۳۹۳، ص ۹۴). افراد متأهل نسبت به افراد مجرد آرامش بیشتری دارند و غرایز متعددی از آنان اشباع می‌شود و به سبب ارضای غرایز و آرامشی که دارند می‌توانند نسبت به افراد مجرد، ثبات فکری، اعتقادی و دینی بیشتری داشته باشند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: هر کس ازدواج کند نصف دینش را به دست آورده است و برای حفظ نصف دیگرش پرهیزگاری پیشه کند (شیخ حر

عاملی، ۱۴۰۹). همچنین افراد متأهل، با مشکلات و چالش‌هایی که در زندگی مشترک با آن روبرو می‌شوند و با کسب تجربیات بیشتر، حضور خداوند را بهتر احساس می‌کنند. هرگاه با مشکلاتی مواجه می‌شوند، دست توسل و نیاز به درگاه الهی دراز می‌کنند. در تنگناهای مالی به رازقیت الهی امیدوارند و به وعده خداوند تکیه می‌کنند که می‌فرماید: ازدواج کنید، اگر فقیر باشید خداوند از فضلش شما را بی‌نیاز می‌کند (نور: ۳۲). گاهی به ناصریت خداوند پناه می‌برند، گاه خداوند را با رحمانیتش می‌خوانند و زمانی برای برآورده شدن حاجاتشان متوسل به عالمیت و قادریت خداوند می‌شوند؛ بنابراین، طبیعی به نظر می‌رسد که تصور از خدای افراد متأهل در عامل‌های «ناصریت»، «رحمانیت - غافریت»، «منعمیت - رازقیت»، «خالقیت - قادریت» و «عالمیت»، نسبت به افراد مجرد بالاتر باشد.

در بررسی و مقایسه تصور از خدا در گروه مردان و زنان، تفاوتی معنادار به دست نیامد. تصور از خدای گروه مردان و زنان تقریباً در وضعیت مشابهی نسبت به همدیگر قرار دارد. این یافته با پژوهش جانسون و همکاران (۱۹۹۴)، ناهمسو است و با پژوهش علیان‌سب (۱۳۹۱)، در بعضی از صفات همسو است. جانسون و همکاران (۱۹۹۴)، در پژوهشی دریافتند که تصور از خدای دختران، بیشتر بر اساس ویژگی‌هایی مانند یاری‌گری و حمایتگری است و تصور از خدای پسران، بیشتر نشانگر خالقیت و قدرت خداوند است. گروه پسران نسبت به گروه دختران، بیشتر خداوند را قدرتمند می‌دانند و دختران با توجه به اینکه از لحاظ عاطفی و رفتاری ارتباط قوی‌تری با والدین خویش دارند، تصور از خدای آنان نیز بیشتر از گروه پسران عاطفی است. علیان‌سب (۱۳۹۱)، در پژوهشی نشان داد که در بعضی از صفات مثل رازقیت، نفوذ، چالش در بین زن و مرد تفاوت معناداری وجود ندارد (علیان‌سب، ۱۳۹۱، ص ۲۰۰). به دست آمدن یافته‌های متفاوت و معنادار نشدن تفاوت میان تصور از خدا در دو گروه مردان و زنان می‌تواند به دلایل متعددی باشد. عدم معناداری تفاوت در این پژوهش می‌تواند به خاطر عواملی از جمله مذهب، فرهنگ و آموزش‌های دینی باشد که در بافت جامعه اسلامی هر دو جنس به صورت نسبتاً یکسانی از آن برخوردارند.

یافته دیگر پژوهش، در مقایسه تصور از خدا در بین گروه‌های سنی مختلف (۱۵ - ۲۵، ۲۶ - ۳۵، ۳۶ - ۴۵ و بالاتر)، حاکی از آن بود که تفاوت تصور از خدا در بین گروه‌های سنی، متفاوت و معنادار است. نمره تصور از خدا در گروه‌های سنی بالاتر، در عامل‌های «رحمانیت -

غافریّت»، «منعمیت - رازقیّت»، «خالقیّت - قادریّت» و «عالمیّت»، بیشتر از گروه‌های سنی پایین است. در تبیین این یافته می‌توان گفت دوره سنین پانزده تا بیست‌سالگی دوران تعیین‌کننده‌ای برای تحول اعتقادات مذهبی است و این تحول ممکن است به سمت منفی و از دست دادن باورها و سست شدن آن‌ها یا به سمت مثبت باشد (علیانسب، ۱۳۹۱، ص ۱۹۵). تنش‌ها و فشارهای روانی شدید که لازمه سن جوانی است تا حدی ثبات فکری و عقیدتی را از جوان می‌گیرد. در روایات اسلامی اشاره به تنش‌های روانی شده است و جوانی شعبه‌ای از جنون معرفی شده است (ری شهری، ۱۳۸۶). پس طبیعی است که تصور از خدای گروه سنی پایین، دارای ثبات نباشد و نمرات آنان نسبت به گروه‌های دیگر پایین‌تر باشد ولی تصور از خدای افراد در گروه سنی (۴۶ و بالاتر)، به ثبات نسبی رسیده است و از شفافیت، تصریح، تعمیق و پایداری بیشتری برخوردار است. بر این اساس، نمره تصور از خدا در افراد بزرگسال، بالاتر از گروه‌های دیگر و گروه سنی (۱۵ تا ۲۵)، پایین‌تر از گروه‌های دیگر به دست آمد.

مقایسه تصور از خدا در بین گروه‌های مختلف تحصیلی (دیپلم و زیر دیپلم، فوق‌دیپلم، لیسانس و فوق‌لیسانس) نشان داد تصور از خدای افراد، در مقاطع مختلف تحصیلی در عامل‌های ناصریّت، رحمانیّت - غافریّت و منعمیت - رازقیّت، معنادار است. نمره تصور از خدا، در گروه فوق‌لیسانس بالاتر از گروه‌های دیگر بوده و کمترین نمره اختصاص به گروه دیپلم و زیر دیپلم دارد. این یافته با پژوهش تامایو و داگاس (۱۹۷۷) همسو است. آنان در پژوهشی نشان دادند که رشته تحصیلی و سطح تحصیلات، بر تصور از خدای افراد تأثیر می‌گذارد. هر چه سطح تحصیلات افراد بیشتر شده است تصور از خدای آنان از شباهت به والدین کاهش پیدا کرده و به تصور از خدا در کتاب مقدس نزدیک‌تر شده است. با این وجود طبیعی است نمره تصور از خدا در گروه تحصیلات دیپلم و زیر دیپلم پایین‌تر از گروه‌های دیگر باشد زیرا این افراد با مفاهیم دینی و آموزه‌های قرآنی و روایی و شناخت خدا و اسماء الهی آشنایی کمتری دارند، بنابراین نمره تصور آنان از خدا نسبت به گروه‌های تحصیلی دیگر پایین‌تر به دست آمده است.

یافته دیگر پژوهش در مقایسه تصور از خدا در بین گروه‌های مختلف طلاب، دانشجویان، فرهنگیان و مشاغل آزاد حاکی از آن بود که تفاوت تصور از خدا در بین آنان معنادار است. بالاترین نمرات در تصور از خدا، مربوط به گروه طلاب است و کمترین نمره تصور از خدا برای گروه مشاغل آزاد است. در تبیین آن می‌توان گفت: خداوند به‌عنوان مبدأ هستی انسان که موضوع کمال

طلبی فطری و تقدس طلبی ذاتی او است، به دلیل عواملی از قبیل خانواده، تصاویر والدینی، توصیف‌های محدود و خودساخته‌های ذهنی، بیشتر آمیخته به تصوراتی می‌شود که خدا را در ادراک آدمی به موجود مخلوق ذهن بشر تبدیل کرده است که بزرگ‌ترین مانع ارتباط صحیح با خداوند هستند و گاهی همین تصورات غیر صحیح منشأ تعارض‌های روانی در فرد قرار می‌گیرد (جان بزگی، ۱۳۹۸، ص ۳۲۲). هراندازه فرد با مفهوم خداوند و اسماء و صفات الهی که در قرآن و روایات به کار رفته است آشنایی کمتری داشته باشد، تصورشان از خداوند نیز بیشتر دستخوش تغییر خواهد شد و با آن تصویری که خداوند از خویش در قرآن به نمایش می‌گذارد منافات خواهد داشت. در گروه مشاغل آزاد افراد مختلفی وجود دارد؛ از افراد مذهبی و آشنا به مفاهیم دینی تا افرادی که با مفاهیم دینی آشنایی بسیار کمی دارند و تصور درستی از خداوند بر اساس آنچه خودش را با آن معرفی کرده است ندارند بنابراین نمره تصور از خدای آنان نسبت به گروه‌های دیگر کمتر است. هراندازه فرد با مفهوم خداوند که در قرآن و روایات به کار رفته است آشنایی بیشتری داشته باشد، تصورات و احساساتشان از خداوند نیز، شبیه‌تر به آن مفاهیم است. از آنجاکه گروه طلاب، افراد تحصیل کرده در علوم دینی‌اند و با مفهوم خدا در قرآن و روایات و اسماء و صفات الهی آشنایی بیشتری دارند، طبیعی است در نمرات کسب‌شده در سازه تصور از خدا، نمره بالاتری را نسبت به سایر گروه‌ها به دست آورند.

محدودیت‌ها و پیشنهادات: پژوهش‌های صورت گرفته در موضوع تصور از خدا، بیشتر از ابزار سنجشی استفاده کرده‌اند که بر مبنای دین مسیحیت است و نسبتاً متناسب با فرهنگ اسلامی - ایرانی نیست. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده برای سنجش تصور از خدای افراد، از پرسشنامه تصور از خدا بر اساس اسماء الهی بهره برده شود که متناسب با جامعه اسلامی و فرهنگ ایرانی و بر اساس اسماء الهی در آیات و روایات ساخته شده است. از آنجاکه تصور افراد از خداوند، به صورت مستقیم و غیرمستقیم با بسیاری از جنبه‌های زندگی فردی و اجتماعی در ارتباط است، نیاز است محققان به سازه تصور از خدا توجه بیشتری داشته باشند و با پژوهش و آموزش‌های خویش، در پی اصلاح و ارتقای تصور از خدای افراد باشند. انتخاب جامعه‌ای گسترده با گروه‌های مختلف مذهبی و غیرمذهبی و اجرای پرسشنامه تصور از خدا بر اساس اسماء الهی در میان آنان و مقایسه این گروه‌ها با همدیگر می‌تواند، نتایج مفیدی داشته باشد. پژوهشگران می‌توانند تحقیقاتی را درباره عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری سازه تصور از خدا، از قبیل نژاد، فرهنگ، والدین، معلم، مدرسه،

خانواده، تفاوت‌های فردی، رسانه، کتاب‌ها و تجربیات کسب‌شده در طول دوران زندگی به انجام رسانند.

فهرست منابع

- ابراهیمی، فاطمه، میرزاحسینی، حسن (۱۳۹۳). رابطه جهت‌گیری مذهبی و رضایت از زندگی در بین زنان مجرد و متأهل شهر قم. پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، ۳، ۸۷.
- جان بزرگی، مسعود. (۱۳۹۸). درمان چندبعدی معنوی یک رویکرد خداسو برای مشاوره روان درمانگری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حدادی کوهسار، علی‌اکبر، غباری بناب، باقر (۱۳۹۱). پیش‌بینی نشانه‌های مرضی بر اساس مفهوم خدا در دانشجویان علوم پزشکی. تحقیقات علوم رفتاری، ۶، ۴۱۱ - ۴۲۰.
- خاکساری، زهرا، خسروی، زهره، (۱۳۹۱). خدا و تصور مثبت و منفی از او و رابطه آن با عزت‌نفس و سلامت روانی دانش‌آموزان، روان‌شناسی و دین، ۲، ۸۳.
- ری شهری، محمد (۱۳۹۳). میزان الحکمة، ۱۴ ج، مترجم، محمدرضا شیخی، قم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث.
- شریفی‌نیا، محمدحسین (۱۳۹۱). الگوهای روان‌درمانی یکپارچه با معرفی درمان یکپارچه توحیدی. قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- شیخ حر عاملی، محمدحسن (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. قم، مؤسسه آل‌البتین (ع).
صادقی، منصوره السادات، مظاهری، محمد علی (۱۳۸۷). والدین، خود و دیگران مهم: منابع تصور از خدا. مجله علوم رفتاری، (۲)، ۸۳ - ۹۶.
- علیانسب، سید حسین (۱۳۹۱). خداجویی و نقش آن در نگرش به مرگ. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع).
- غباری بناب، باقر، حدادی کوهسار، علی‌اکبر (۱۳۸۸). رابطه اضطراب و افسردگی با تصویر ذهنی از خدا در دانشجویان. علوم روان‌شناختی، (۸)، ۳۱۴ - ۲۹۷.
- غباری بناب، باقر، حدادی کوهسار، علی‌اکبر (۱۳۹۰). رابطه سلامت روان با تصویر ذهنی از خدا و کیفیت دل‌بستگی در نوجوانان بزهکار. اندیشه و رفتار روان‌شناسی بالینی، (۲۱)، ۷ - ۱۶.
- قتال نیشابوری، محمد. (۱۳۶۶). روضة الواعظین و بصیرة المتعظین. مترجم محمود مهدوی

دامغانی، تهران، نشر نی.

قمی، شیخ عباس (۱۳۹۳). مفاتیح الجنان. قم. انتشارات کتاب آشنا.

قنبری هاشم آبادی، بهرام علی (۱۳۹۱). بررسی ارتباط ادراک خدا با خود پنداره و خودکار آمدی با توجه به متغیرهای فردی در میان دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، پژوهش‌های روان‌شناسی بالینی و مشاوره، ۲، ۱، ۱۸۰ - ۱۶۵.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). خداشناسی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
هاشمی خوئی، میرزا محمد (بی تا). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة. مترجم حسن زاده آملی، حسن و محمدباقر کمره ای، مصحح ابراهیم میانجی، تعداد ج ۲۱، تهران، ناشر مکتبه اسلامیة.

Dickie, J. R., Eshleman, A. K., Merasco, D. M., Shepard, A., Wilt, M. V., & Johnson, M.

(1997). Parent-child relationships and children's images of God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25-43.

Draper, S. (2017). The preeminent sacred symbol: Theorizing image of God outcomes. *Sociology Compass*, 11(10), e12532.

Ervin-Cox, B., Hoffman, L., & Grimes, C. S. M. (2005). Selected literature review on spirituality and health/mental health. *Spirituality and psychological health*, 284-315.

Grimes, C. (2007). Chapter 2. God Image Research: A Literature Review. *Journal of spirituality in mental health*, 9(3-4), 11-32.

Grimes, C. (2008). Chapter 2. God Image Research: A Literature Review. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 9 (3-4), 11-32

Hall, T. W., & Fujikawa, A. M. (2013). God image and the sacred. (Eds.), *APA handbooks in psychology*.

Jansen, J., De Hart, J., & Gerardts, M. (1994). Images of God in adolescence. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 4, 105-121.

Lawrence, R. T. (1997). Measuring the Image of God: The God image inventory and the God image scales, *Journal of Psychology and Theology*, 25(2): 214-226.

- Lee, C., & Early., A. (2000). Religiosity and family values: Correlates of Godimage in a protestant sample. *Journal of Psychology and Theology*, 28, 229-239.
- O'GRADY, K., & Richards, P. S. (2007). Theistic psychotherapy and the God image. *Journal of spirituality in mental health*, 9(3-4), 183-209.
- Radziwiłłowicz, W., & Tracz, M. (2014). Image of God and the father among adolescent boys. *Czasopismo Psychologiczne Psychological Journal*, 20 (2), 199-218.
- Tamayo, A., & Dugas, A. (1977). Conceptual representations of mother, father, and God according to sex and field of study. *The Journal of Psychology*, 97, 79-84.

